

Стамен Михайлов (София, България)

БАЗИЛИКАТА „СВ. АХИЛ“ В ПРЕСПА

Νικολάου Κ. Μουτσοπούλου. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου στὴν Πρέσπα. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς. Τ. I—II (Α—Β). Θεσσαλονίκη, 1989. σ. 1024.

Църковната архитектура от епохата на Средновековието представлява важен дял от строителното изкуство през този период. Особено голямо е значението на най-ранните й образци от времето непосредствено след покръстването на българския народ, който с този важен акт не само се приобщава към новата религия — християнството, но става и съпричастен на византийската култура. Възприетите от Византия образци се осъществяват на българска почва в различни варианти, които, без да губят връзката си с по-ранни форми, подсказват в същото време и тяхното бъдещо развитие. Такова значение безспорно има и базиликата „Св. Ахил“ на Преспанското езеро. С оглед на това за нас, българите, представлява изключителен интерес излезлият през 1989 г. в Солун сборник в три тома под горното заглавие, съдържащ обстоятелни проучвания — етюди, статии и съобщения — на известния у нас гръцки учен Николаос Муцополис. Трудът е издаден от Центъра за византийски проучвания при Солунския университет „Аристотел“. Той съдържа седем отделни изследвания, посветени на базиликата „Св. Ахил“ в Преспа или свързани по някакъв начин с този забележителен паметник. Всички те са били вече обнародвани в други научни издания на гръцки език и по изключение и на други езици.

За да се види широкият спектър от въпроси, обединени около централната тема за базиликата „Св. Ахил“, ще си позволя още в самото начало да посоча отделните етюди и свързаната с тях тематика. В първия том, съдържащ 575 страници, те са пет на брой, а във втория — два и се разпределят, както следва: В първия том:

1) Базиликата — история на проучва-

нията; византийски паметници на Голямото Преспанско езеро; проучване на базиликата през 1965 г. и паметници от Кастория; следвизантийски паметници от Малка Преспа и „Св. Герман“ (на немски) и разкопки на базиликата през 1966 и 1967 г. Към тази чисто археологическа тематика първият том включва като приложение и интердисциплинарни проучвания от А. Н. Пуллианос върху откритите човешки черепи; от А. Карамесини - Икономидос — върху сфрагистичния материал, и от Хр. Пелиди — върху металографията на откритите при разкопките железни предмети.

Предмет на втория том са разкопките на базиликата, при което е направен подробен морфологичен анализ на отделните части на базиликата, като са посочени и аналогите, които тя има с други паметници от региона. Последната статия в този том е посветена на гроба на цар Самуил (на френски). И в този том, както и в първия, археологическите проучвания се придружават от интердисциплинарни изследвания, при които А. Н. Пуллианос продължава своите кранеологични проучвания, и второто проучване е на Атинаси Дурри, който по-специално се спира на зъбните белези на черепите, открити при разкопките на базиликата „Св. Ахил“.

Муцополис посочва изрично, че базиликата „Св. Ахил“, която преди разкопките е представлявала жалка руина, е предоставила на науката след провеждането на разкопките обилен археологически материал, който се явява в пълна подкрепа на съобщението на Скилица, че наемните войски на Алекси Комнин са разрушили напълно базиликата. Що се

отнася до датата на нейното построяване, не трябва да се приеме безкритично съобщението на Скилица—Кедрин, че църквата е дело на цар Самуил. В действителност Самуил полага мощите от Лариса вече в построена църква от цар Борис, както това изрично е посочено от архиепископ Теофилакт Охридски, който в едно писмо до севастократор Константин пише, че тази църква била „една от най-хубавите български църкви“ и че тя била „някога блистителна, една от седемте съборни църкви, които построил най-християнският онзи Борис, цар на България. Той я построил, а ти възобнови.“ От този пасаж става ясно, че през XII—XIV в. църквата е била в развалини и се е нуждала най-малкото от частично възстановяване. Впрочем за това, че базиликата на остров Преспа на Малкото Преспанско езеро е била една от важните епископски съборни църкви, свидетелствува и нейният тристъпален синтрон, както и обстоятелството, че по думите на същия Теофилакт „при Ахилската църква е станал голям духовен събор“ в деня на Ахилевата смърт. От всичко това става ясно, че Самуил не е построил базиликата на остров Преспа, а е положил пренесените мощи в една съществуваща вече църква — именно една от седемте Борисови катедрали, която от този момент приема и името на светеца Ахил. Тук са били положени мощите още на двама светци, които Самуил също пренесъл от Лариса. Фактът, че в гроба в дяконикона не е намерен цял скелет, а само отделни кости, при това зле запазени, както и изследването на някои от тях с радиоактивния метод C_{14} , показва, че това са мощите на пренесените тук от Лариса мощи на тримата светци. Гробът е бил ограбен при норманското нашествие през 1071—1072 г., време, от което произхожда безсъмнено и един сребърен тас, задигнат от норманите като плячка и сполучливо сравняван с подобен тас от Преслав, в надписа на който се говори за някой си Сивин, велик жупан в България. Базиликата за трети път е била разрушавана при нашествието на турците, като за това може да се съди от един надпис от олтара с дата 1435 г., а също и от някои находки, в това число и монети, от това време, намерени при разкопките. Разрушавана е била и през XIII—XIV в., както личи и от свидетелството на Теофилакт.

В първото изследване (с. 3—42) е обнародван планът на базиликата и девет снимки от развалините на църквата. Тук авторът подробно разглежда проучванията, направени от други автори, а също и посочените от тях аналогии, между които са и църквите „Св. София“ в Охрид, „Старата митрополия“ в Несебър и Голямата базилика в Плиска. Сравнението с последната базилика, издигната в сто-

лицата Плиска, се отнася всъщност към нейния втори строителен период, когато тя, както и „Св. Ахил“, става триапсидна, със затворени предапсидни пространства срещу страничните кораби. Това е именно преустроената от княз Борис църква — една от построените или преустроени от него седем катедрали, опасващи цялата страна. Към тези седем съборни църкви ще да се отнася и базиликата „Св. Ахил“ на остров Преспа. Може да се предполага, че към тези седем катедрални храма принадлежи и „Старата митрополия“ в Несебър, която също навярно е била преустроена от княз Борис. На друго място се опитам да покажа, че същият този княз е инициатор и на построяването на други седем съборни църкви в самата столица Плиска, изградени непосредствено след покръстването, като на седем места в различните квартали на града е реализиран един и същи план на еднотипна скъсена базилика (статията е под печат в сп. „Археология“). Това мое предположение се подкрепя и от факта, че единствено тези седем еднотипни плисковски базилики са снабдени също както „Св. Ахил“ и Голямата базилика в Плиска с тристъпален синтрон, характерен за катедралните храмове.

В труда на Муцопулос е посочено, че далеч преди построяването на базиликата „Св. Ахил“, което той отнася към края на X в., на това място и в този регион е имало живот. И това е съвсем естествено, като се има предвид, че по-късните заселници са се настанявали винаги на места, пригодни за живеене и вече оценени в това отношение от по-раншни обитатели. В такива именно обитавани места се настаняват както славяните, така и прабългарите, когато се заселват в земите на Византийската империя южно от Дунав.

Н. К. Муцопулос засяга и въпроса за надгробната плоча на родителите на цар Самуил. На с. 585 (том I — В) той пише: „не съществува явно указание, че е била вградена в църквата „Св. Герман“ в с. Герман“. Това се потвърждава и от Йордан Иванов, който съобщава, че плочата е открита на мястото, където е издигната новата църква и не е била вградена в старата (вж. ИБАД, т. 1, 1910, с. 59). Първоначално тази плоча ще да се е намирала около дворците на Самуил и по-точно в базиликата „Св. Ахил“, където навярно се е намирал и гробът на цар Самуил, както смята и Муцопулос. Счита, че авторът няма основание да се съмнява в годината, означена върху надгробната плоча. В годината не може да има съмнение, тя е 6501 (993), както правилно е посочена и от Й. Иванов. Що се отнася до местонахождението на плочата, трябва да кажа, че подозренията на Муцопулос са напълно основателни. Той е прав, когато твърди,

че в експозицията на Археологическия музей в София е изложено гипсовото копие на тази плоча, а оригиналът наистина е бил пренесен в София и сега се намира във фонда на същия музей. Не ми е ясно защо доскоро това се пазеше в тайна, сякаш българският народ нямаше право да притежава този изключително важен паметник от своята история. Много други народи като англичани, французи, германци и др. ограбиха цяла Гърция, Египет, Близкия изток и други страни, за да се гордеят с паметници, които не им принадлежат, а нима ние трябва да се отказваме от собствената си история и да чувствуваме неудобство, че един наш паметник, намерен на другия край на някогашната българска държава, може да се намира в Археологическия музей в София. Тук не може да съществува никаква тайна — този паметник от родната ни история действително се намира в Археологическия музей в София и време е в експозицията му да се изложи оригиналът, а не неговото копие. Това не е никакво неудобство, а гордост за всеки българин.

Все в първия том специално проучване е посветено на византийските и поствизантийските архитектурни паметници от Малка Преспа и Св. Герман (на немски), където грижливо са анализирани плановете, обмените структури и строителната техника, като са приведени и надлежни аналогии за църквите „Св. Георги“, „Св. Димитър“, „Панагия Порфира“, „Св. Атанасий“, „Св. Никола“ в с. Винени, както и църквата „Св. Герман“ в едноименното село, разположено североизточно от Малкото Преспанско езеро. Всички тези църкви са разгледани типологически, като акцентът е поставен в обемно-плановото им развитие в контекста на промените, настъпили в глобалното развитие на средновековната религиозна архитектура на региона за времето от XI до XVIII в. Обнародвани са и гръцки надписи, отнасящи се в повечето случаи до времето, когато са строени църквите, а също един античен гръцки надпис, вграден в църквата „Св. Атанасий“.

Особено голям интерес за нас представлява църквата „Св. Герман“ в с. Герман, най-малкото поради това, че край нея е открит споменатият по-горе Самуилов надпис, за който вече стана дума, а също заради нейната архитектурна форма, която безсъмнено най-тясно се свързва с по-нататъшното развитие на българската църковна архитектура. Както се вижда от плана, обнародван от Муцопулос, който впрочем не се публикува за първи път, църквата като архитектурен тип принадлежи към кръстовидните църкви с централен купол, поддържан от четири масивни пиластри, очертаващи форма на квадрат.

Раменете на кръста и междурамията имат полуцилиндрични сводове. Авторът подробно и последователно проследява промените, настъпили с течение на времето, отбелязвайки по-късните преправки, свързани с построяването в 1882 г. на новата църква, долепена до западната фасада на старата. Муцопулос датира старата църква в Герман към края на X в. — началото на XI, като я свързва типологически с църквата „Св. Иван“ в Несебър. Известно развитие той наблюдава и в керамопластичната украса на купола. Като държи сметка за по-изявените вътрешни пропорции на църквата „Св. Герман“ в сравнение с тези на „Св. Иван“ в Несебър, Муцопулос е склонен да датира малко по-късно църквата в Герман, която обяснява като по-нататъшно развитие на основните принципи, залегнали в кръстовидния тип църква, каквато е „Св. Иван“ в Несебър. Още по-късен етап на това развитие той вижда в църквата „Св. Ахил“ на остров Преспа, разбира се, в специфичната еволюция на базиликалния тип. Предложената малко по-късна датировка на църквата „Св. Герман“ се потвърждава и от надписа във вътрешността на църквата, който е от 1006 г. Засегнат е и въпросът за произхода на кръстовидната църква, но според Муцопулос той все още не може да се счита за окончателно разрешен и по-специално не е ясно дали този тип, който познава множество варианти, е резултат от взаимодействието с други форми, или се дължи на свое собствено развитие.

В църквата „Св. Герман“ са запазени и стенописи, най-ранните от които са от XI в., а най-късните, отнасящи се към един трети стенописен пласт и придружени най-често с надписи и точни датировки, са от XVIII в. Към един втори период се отнася образът на св. Герман, който според Пеликанидис трябва да се датира към XII—XIII в. Любопитно е да се отбележи, че в нишата на протезата са изписани имената на шест спомоществатели на църквата, спомогнали за изписването на третия и последен стенописен пласт, който се датира от 1743 г. Онова, което в случая привлича нашето внимание, е фактът, че всички имена са български: Огнян, Димо, Ангелко, Стайко, Йован и Карафил (ще отбележа, че и покойната ми сестра се казваше Карафила).

В петото поредно изследване са представени резултатите от археологическите разкопки, проведени в базиликата „Св. Ахил“ през втория (1966 г.) и третия (1967 г.) период на проучването. Разкопани и проучени са последователно: източната част на базиликата, централният кораб, а също южният кораб, където покрай южната стена са открити четири гроба, изградени от мраморни плочи. Погре-

бения са разкопани и в други части на църквата и най-вече в притвора. Друг гроб, изграден с каменни плочи, е открит и в дяконикона. Това е именно гробът на св. Ахил. Един от гробовете покрай южната стена, означен с буквата Г, е покрит с масивна плоча в памет на някой си Евтимий. Надписът гласи: „Тук почива раб божи Евтимий, месец март, 20 ден, неделя, Цветница (Връбница), индиктион 8, година 7350.“ Тук може да се спори по въпроса за знака на хилядите, вместо 7, Муцопулос чете буквата С, т. е. крайната буква на годината (ЕΤΟΥС). На пръв поглед това изглежда действително така. Ако се вгледаме обаче по-внимателно, ще видим, че тук може да стои и знакът за 7 (Ζ), на който е унищожена горната част. Като отбелязва, че годината не може да се прочете със сигурност, Муцопулос се впуска в много сложни изчисления на базата на Метонвия цикъл за изчисляване на Пасхата, без обаче да държи ни най-малка сметка за ясно изписаните цифри на годината TN (350). Освен 7 за хилядите може да стои и 6, но в такъв случай се получава годината 842, която е много ранна, поради което и невъзможна. Затуй според мен тук годината може да бъде само 7350, което се равнява на 1842 г. Че предложеното тук разчитане е по-приемливо, се потвърждава и от факта, който не може да се тълкува като случайност, че 20 март 1842 г. е тъкмо неделен ден, когато се празнува и Цветница. Впрочем за такова съвпадение споменава и Муцопулос.

Както се вижда от този надпис, църквата и след нейното разрушаване е продължавала да се използва като място за погребение, а това означава, че някои от тези погребения, чиито скелети са разкопани, могат да бъдат и значително по-късни от построяването и разрушаването на църквата.

Заслужава внимание и аргументацията, която Муцопулос предлага, за да докаже идентичността на гроба на св. Ахил. Прещенявам я като убедителна, но не смятам, че същото може да се каже за твърдението му, че този гроб е изграден едновременно с постройката на базиликата.

В едно съобщение, посветено на А. К. Орландос, са разглеждани паметниците на големия остров в Голямото или Горното Преспанско езеро, където са анализирани и намиращите се там скални стенописи.

Покрай изчерпателните данни за разкопките във втория том акцентът е поставен върху аналогите, които базиликата „Св. Ахил“ има с други паметници на Балканския полуостров и по-специално с паметници, намиращи се в днешните български земи, като Плиска, Несебър, Земен и др. Разглеждайки ги както в планово-конструктивно, така и в декоративно от-

ношение, той открива много общи черти в това по същество византийско изкуство на Балканите. Тук авторът отново се връща на въпроса за гроба на св. Ахил в дяконикона, като дава някои допълнителни данни. На разглеждане са поставени и редица исторически факти, свързани с дейността на комитопулите. Целта на автора тук, както той сам пише, не е да се изпълняват никакви авторови желания, а да се регистрират факти, които имат връзка с разглеждания паметник и неговата проблематика — все въпроси, на които следва да се даде убедителен отговор и вярно историческо обяснение.

За съжаление въпреки този правилен подход понякога аргументацията не достига. Такъв е случаят с многообещаващото заглавие „Гробът на цар Самуил в базиликата „Св. Ахил“ на остров Преспа“, един въпрос, от който най-много сме заинтересовани ние, българите. Въпросната статия обаче, която е на немски, не допринася почти с нищо за разрешаването на въпроса, кому наистина принадлежи този гроб (гроб Г според номерацията на Муцопулос). Не е посочен нито един сериозен аргумент в полза на предложената идентификация, а именно, че това е гробът на Самуил. Вероятността това да е така все пак е голяма, но това не произтича от приведените доказателства, а от най-общи исторически и логически съображения. В случая бихме очаквали повече чисто археологически доводи, отколкото изброяване на известни вече исторически факти.

По този труд могат да се направят и други критични бележки, но съм длъжен да подчертая, че в сравнение с приносния характер на този колкото разнопосочен, толкова и еднопосочен капитален труд на Н. К. Муцопулос, тези критични бележки биха изглеждали подобно на вече направените съвършено нищожни и незначителни.

Задълбочените проучвания сполучливо се допълват от споменатите интердисциплинарни изследвания на А. Н. Пулянос върху откритите черепи при разкопките — изследвания, придружени с много подробни таблици и метрични данни. Такъв принос представляват и проучванията на монетите от А. Карамесини-Икономидос, както и метрографското проучване на Х. Пелиди и това на Атанаси Дурни върху стоматоложките му анализи.

Следва да се подчертая, че по същество тритомникът на Муцопулос е съвсем обективно изследване, което, въпреки че е лишено от композиционно единство поради разнородния характер на обнародваните материали, е обединено от общата тенденция да бъде изяснен всеотстрано един важен паметник на българската църковна ар-

хитектура от епохата на Средновековието, каквато е базиликата „Св. Ахил“ на остров Преспа. Муцопулос третира тази забележителна базилика като паметник на византийската църковна архитектура, като при това не премълчава и още повече не изопачава онези исторически факти, които недвусмислено говорят за принадлежността на този паметник към българската ранносредновековна култура. И в тази постановка няма нищо изненадващо и антиисторично. Достатъчно е да припомним, че византийското изкуство, най-общо казано, не е национално изкуство, а изкуство на балканските и блискоизточните народи, какъвто конгломерат от народи всъщност представлява и самата Византийска империя. И ако тук и там в оценките на това изкуство, в случая на неговите архитектурни паметници, могат да се открият някакви неточности или от една или друга гледна точка неприемливи формулировки, то в тях, и това трябва дебело да подчертая, няма никакъв умисъл, никаква преднамереност. И това е една от големите заслуги на автора, който е подхождал напълно обективно при третирането на въпросите и това всъщност е голямото достойнство на публикуваните трудове — те са лесно използвани от

всеки добросъвестен учен.

Голямо улеснение в това отношение представлява илюстративният материал, който придружава всяка една от публикациите. Текстът им е онагледен с качествени планове и рисунки, обобщителни таблици и каталог на находките с точни данни за местонахождението им, а освен това в края на всеки етюд следва много подробна фотодокументация. Нещо повече — един специален том, означен с буквата Г, съдържа само такъв изключително ценен графично-документален материал от чертежи — планове, разрези, скици, разни възстановки и др. За подобен род изследвания такива приложения и този начин на документирание и онагледяване е от изключителна важност, нещо, което авторът добре е съзнавал и блестящо го е изпълнил.

С настоящите бележки нямам претенцията да давам окончателна и задълбочена преценка на труда на големия гръцки учен Н. К. Муцопулос. Това е по-скоро само едно съобщение, с което представям този интересен труд на вниманието на нашите археолози и историци, които тепърва, ползувайки го, ще могат по-обстойно и по-задълбочено да го оценят.